

A BIZÁNCI ÉPÍTÉSZET

A jogszerű világi uralkodás és az egyetemes egyház együttműködését valósította meg a Bizánci Birodalom. A korszak művészete a bizánci uralkodói elveket, a ptolemaioszi elképzeléseket követte. A Birodalmon belül az alapvető feladat a monumentális építészet érvényesítése, a templom, kolostor- és a palotaépítés volt. A templomok centrális alaprajzúak, általában kilencosztásúak voltak és kupolás borítást kaptak. A mennyezetet nyeregtető, donga- vagy keresztboltozat, cikkelyes vagy csegyes kupola fedte.

A fal-, és a mozaikfestészet a pompa kifejezésére, a hatalom reprezentálására, a transzcendentális érzékeltetésére, a bibliai történetek megértésére szolgált. A mozaikokkal vagy freskókkal díszített templomokban az apszisba került a „trónoló Istenanya a gyermek Jézussal” ábrázolás. Az angyalokkal körülvett Pantokrátor képek szinte mindig a kupolába kerültek. A falmélyedéseknél, az oldalsó falaknál általában Krisztus életéből vett jelenetek szerepeltek az egyházi főünnep kronológiájának megfelelően. A narthex falszakaszain ószövetségi témák és szentsorozatok kaptak helyet. Az elrendezés a megtestesülés tanát és Krisztus emberi természetét hangsúlyozta, emellett alkalmazkodott a liturgikus funkciókhoz, különösen az oltárszentségéhez. A képek méretarányai a szemlélő nézőpontjához, valamint az ábrázolt alakok földi és égi hierarchiában betöltött szerepéhez igazodtak. Az egyöntetű arany háttér a transzcendentális világot, az isteni szférát jelenítette meg, ahogy a kék szín is az égi hatalomra utalt. Ez az ikonográfiai rendszer teljesen elfogadottá és általánossá vált a bizánci államokban vagy bizánci befolyású területeken. A program a képrombolás után elsősorban a 11. századi szerzetesi építészetben nyert teret. A városi és a szerzetesi tradíciók együtt érvényesültek az egyházi intézmények művészetében, ezért közösen, máskor párhuzamosan élt egy hellenisztikus, városias és egy transzcendentális, egyszerűbb, helyi hagyomány.

A Birodalom fejlett civilizációja kormányzati és kulturális modelleket kínált a Balkán ortodox államai számára. A helyi uralkodók a fővárosi stílushoz igazodva próbálták átvenni, megvalósítani a központi művészet elveit. A Balkán ekkori kultúrája tehát bizánci volt, de egy provinciális művészetet képviselt.

Érdeemes megvizsgálni, hogy az egyes balkáni területeken melyik volt az az időszak, amikor a helyi és a fővárosi hagyomány leginkább elkülönült egymástól és előbbi teret nyert magának. Igaz a Balkánon nem mindenütt vált uralkodóvá a népi hagyomány, például a görög kolostorok Konstantinápoly közelsége miatt a központi tendenciákhoz igazodtak. A szerb területeken ugyan létezett a 13. századtól kezdve önálló szerb festőiskola, mégis összességében a konstantinápolyi művészet által diktált tendencia győzedelmeskedett. Köszönhető ez annak is, hogy Dusan István (1331–1355), szerb király uralkodása alatt a fővárosi mesterek a Latin Császárságból ide menekültek. Ennek folytán az építészetben is a fővárosi bizánci térszervezés kapott főszerepet.

A bolgár területeken azonban a 13–14. században (második bolgár cárság idején) utat tört magának a helyi művészet. Ekkor indultak be a kolostorépítkezések, a kész rendházak díszítése az önálló középkori bolgár festészet lenyomata. A népies festészeti elemek és témák széles körben terjedtek el és a greko-orientális hatások is népszerűsödtek. A 13. századig azonban a bizánci befolyás volt a döntő, a szerb példához mérten. Mindemellett nem szabad elfeledkezni nyugatról, a dalmát és az olasz vidékről érkező stílushatásokról sem.

A makedón terület ebben a korszakban szintén a bolgár cárság részét képezte, ennek ellenére a makedón iskola sajátos vonulatot képviselt. A bizánci időszak második felétől már megkezdődött a művészeti függetlenedés a fővárostól. Az erős szláv lakosság és annak archaikus hagyományai a tradicionális vonalat, míg a görög vezetés a konstantinápolyi stílust követte, ez a kettősség jellemezte a művészetet, de uralkodóvá mindenképp az előbbi vált. Ezt leginkább a műhelykérdés bizonyítja, mivel egy-egy festészeti megrendelés esetén a főmester görög vagy makedón volt, aki vándorlása alatt csapatát az adott terület helyi kézműveseiből verbuválta. A helyi stílus a festészetben az erős, harsány koloritok használatával, a férfias vonások kiemelésével, a plasztikusság alkalmazásával érezte hatását. A makedón iskola a Máriával és a Krisztussal kapcsolatos jeleneteket a templomok északi és déli oldalára helyezte. Érdekes, hogy néhány képi példán a makedón emberek arcvonásait és küllemét is felfedezhetjük, például a kurbinovói Szent György templomban.

A 14. században Havasalföldön elsősorban a keleti, kaukázusi típusú monasztikus jellegű kolostorépítészet terjedt el. A festészet helyi vonalát ekkor az anyagszerűség elrejtése, a játékoság, a dinamizmus jellemezte.

Apszis: Az apszis a templom hajóját (mellék-, kereszt- vagy főhajó) lezáró félköríves vagy sokszögű végződés. A főhajó apszisa a szentélyfülke.

Átrium: Az átrium a kolostorok, a templomok belső, zárt (általában félig nyitott oszlopos folyosók határolják) udvara.

Béma: A béma jelentheti az oltártól a templom közepéig terjedő énekesek kórusát, vagy a szentélynél álló emelvényt, például a szószéket is. **Cibórium:** A cibóriumnak két jelentése van: egyrészt a főoltár (vagy szarkofágok) feletti kő vagy márványmennyezetre utal, másrészt az oltáriszentséget őrző áldozati kehellyel azonos.

Csegelyes gömbkupola: Egy félgömb és négy gömbháromszög együtteséből kialakuló kupolás boltozati forma a csegelyes gömbkupola. Ez a fedés a bizánci építészet vívmánya, alkalmazása tradicionálissá válik majd az iszlám építészetben is.

Empóra: Az empóra, a mellékhajó emeleti körüljárható galériája. Funkciójában a nők elkülönítésére szolgált vagy a papok körmenetét szolgálta az egyházi liturgia során.

Görögkeresztes alaprajz: A görögkeresztes alaprajz, egy kilenc részre osztott centrális tér, vagyis egy négyzetes forma keresztszárakkal történő bővítése.

Ikonográfia: Az ikonográfia a művészettörténet azon ága, amely az ábrázolt alakokkal és a tradicionális ábrázolásmódok alakulásával foglalkozik.

Ikonosztáz: A bizánci templomokban a hajót a szentélytől elválasztó képes, ikonokkal (téglalap alakú képekkel) díszített tartalmilag is egységes fal az ikonosztáz. Az ikonosztáz fő, vagyis középső kapuja, a Király kapu, amelyen keresztül az egyházi személy a kórusba juthat.

Kórus: A kórus a templom főhajójának azon folytatása, amelyben a liturgia szerint csak a főpapok, a „tisztá szelleműek” kaphattak helyet, itt áll a főoltár is.

Kosárfejezet: Az oszlopfő és a vállkő egybeolvadásával keletkező, kosár vagy dinnye alakot formáló oszlop/pillér lezárás a kosárfejezet. Ezt gyakorta indadiszek, akantuszlevélformák borítják.

Kripta: A kripta sírokat és ereklyéket őrző hely, amely lépcsővel közelíthető meg és általában a templom szentélye, vagyis a talajszint alatt kap helyet.

Mozaik: A mozaik színes, fényes apró üveglap, amelyet speciális nedves ragasztóanyagba mártanak, majd az épület falába rögzítenek és díszítőelemként alkalmaznak.

Narthex: Az ókeresztény és bizánci templomok része az előcsarnok, amit narthexnek nevezünk. A narthex a nép fogadására volt hivatott, mivel az „égi” világba, a hajóba, csak a teljes jogúak, léphettek be.

Pantokrátor ábrázolás: A Pantokrátor olyan ikonográfiai képtípus, amely Krisztust, mint világbírókat mutatja be. Jézus glóriával övezetten jelenik meg, bal kezében az Élet könyvét tartja, a jobbát áldásra emeli.

Tambúr: A gömbháromszögek, vagyis a csegelyek felett emelkedő henger alakú falazás: a tambúr, vagy más néven dob. A tambúr funkciója a kupola „tartása”.

Athosz, Kolostorok: A görög Halkidiki-félszigeten fekszik az athoszi kolostorok együttese. Athosz, aminek a jelentése „szent hegy”, húsz ortodox kolostorával „szerezetesállam”-nak tekinthető. Itt az első remeték már a 7. században megjelentek, azonban szabályozott szerzetesi közösség csak 963-ban jött létre trapezunti Athanasziosz vezetésével. A legenda úgy tartja, hogy Athanasziosz alapító botcsapására forrás fakadt és amellé épült fel az első kolostor. A történet hitelességét az támasztja alá, hogy egykoron azért emelték a liturgikus kútházat, mert ez rejtette a forrás vizét.

A legfontosabb kolostorok a Megiszte Lavra, a Vatopedi, az Iviron, vagy a Protaton. A Megiszte Lavra volt az első nagy kolostor, amely 1060-ban készült el. Ezen rendház a többi együttes számára a mintát jelentette. A komplexum felépítése szerint négyszögletes alaprajzú, oldalán védelmi falakkal és lakószárnyakkal. A kelet–nyugati tengely mentén

16. ábra: Athosz, kolostorok

húzódik az ebédlő, a kútház és végül a főtemplom. A többi kolostor azonban nemcsak ezt a mintát, de a főtemplom példáját is átvette. Az épületek a kaukázusi előképeknek megfelelően görögkereszt alaprajzúak, háromkaréjosak és középen kupolával fedettek. A főapszis általában kívül sokszög alaprajzú, belül pedig félköríves. A Megiszte Lavra esetében az emellett fekvő apszisok mellékkápolnákként funkcionálnak. A bonyolult térelrendezés a különleges liturgiához alkalmazkodik.

17. ábra: Athoszi kolostorok, Protaton, templom, A Szűz bemutatása freskó

Athosban a 13. és a 14. században a makedón iskola lendületes, realista freskókat készített, majd a 15.–16. században a krétai festőiskola térhatással, plasztikusabb megformálással és nagyobb színskálával dolgozott. Az ikonográfiai programot idővel az ún. „athoszi festőkönyv” határozta meg, amelyben például előírásként közlik, hogy a rendházak templomának főkupoláin a Pantokrátor Krisztusnak kell megjelennie. A festészeti ciklusok szempontjából érdemes külön megemlíteni a kariéi Protaton templom alkotásait. Az épület a „Szent Hegy fővárosában” áll és 14. századi freskódíszeiről nemcsak, hogy tudjuk, hogy a makedón iskolához köthetőek, de a mestert is pontosan ismerjük, aki Panszelinosz Manuel volt.² Ő készíthette a Vatopedi kolostor külső narthexnének a freskóit és a Nagy Lavra templom kupolája menti Szent Miklós fejet is, továbbá az említett két kolostor néhány harcos szentet ábrázoló (például Szent György) ikonját. A Protaton oldalfalainak képei Mária és Jézus életét mutatják be, illetve Pokol témájú freskókat is találunk közöttük. Panszelinosz stílusához mérten grandiózus kompozíciókat készít, fénylő, ragyogó hatású a kolorithasználata, világos és élénk vörösesbarna szíkontrasztjaival dolgozik. Az alakok nélkülözik a merev bizánci frontális beállításokat, a figurák meghajolnak, elfordulnak, a kompozíciók így dinamikussá válnak. A főmester egyéni stílusának vonásai különösen az apokrif irodalomból átvett Szűz bemutatása témájú freskón érzékelhető.

²MYLONAS, P. 1984: "Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite". In: Cahiers archéologiques, 1984, 32. pp. 89–112.

Bacskovo, Monostor: A bolgár nemesi alapítású bacskovoi monostor 1083-ban épült. Az alapító, Bakuri kaukázusi származású bizánci hadvezér és főnemes volt. Így a monostort a császártól és a patriarchátustól függetlenül működtette.

18. ábra: Bacskovo, monostor, temetőkápolna falán II. Iván arcképe

Bakuri grúz származása rányomta a bélyeget a kolostorra. Például a templom díszítésével grúz művészt bízott meg. A monostor temploma a hagyományos görögkeresztes alaprajzú, kilencosztású templomok helyett egyhajós lett. Az épülethez narthex csatlakozik. A főtér felett kupolasor húzódik. A kétszintes építmény alsó része a kriptá.

Mindazonáltal az eredeti épületből mára csak ez a temetőkápolna maradt meg, ezt őrzi a mai összkép. A 13. században, második bolgár cárság korszakában az épületegyüttest átépítették, felújították, különösképp II. Iván Sándor cár jóvoltából. A temetőkápolna ekkor kapott freskódíszítést. Az egyik freskón megjelenik maga a cár is, arca krisztusi, koronája díszes gyöngyökkel borított, amelyet két kicsinyke angyal tesz fel a merev fejre. A portré valószínűleg a halotti maszkja után készült. A templomot a 17. és a 19. században is bővítették.

Bojana, Szent Miklós és Kalojan templom: A 11. században bolgár területen, a Szófia melletti Bojanában épült a kisméretű Szent Miklós templom. A templom négyzetes terét egy rövidszárú, tambúros kupola fedi. 1259-ben Kalojan szebasztokrátor, vagyis helyi uralkodó ehhez az épülethez csatolt hozzá egy új, róla elnevezett kétszintes templomot. Az épület a 11–12. századi konstantinápolyi építészettel mutat stíluspárhuzamokat. A templom görögkeresztes alaprajzú, centrális jellegű, keleti és nyugati irányban kissé megnyújtott. A Szent Miklós és Kalojan templom alsó szintje az alapítók kriptájaként funkcionált.

19. ábra: Bojana, Kalojan templom, Kalojant és Desziszlavát ábrázoló freskó

A bolgár művészettörténészek szerint itt maradt fenn Bulgáriában az egyik legátfogóbb középkori festményciklus, amelyen összesen kétszáznegyven emberalak látható. Az Utolsó vacsora jeleneten, elsősorban a szereplők öltözete és a mesterek színhasználatára miatt a népi művészet hatásai érezhetőek. Különösen neves az a négy portré, amely a bolgár Aszen cárt és feleségét, valamint a templom alapítóját, Kalojan főurat és hitvesét, Desziszlavát ábrázolja. Az ábrázolások az ünnepélyes bizánci császárpórtrek típusát követik. Az uralkodót és nejét gazdag bizánci öltözetben jeleníti meg a festő. Kalojan erős, energikus férfi, aki gyöngyökkel és smaragdokkal (ez jelzi rangját) díszített arany diadémot visel a fején, és dekoratív sötétkék tunikáját aranyhímzés borítja. Desziszlava az uralkodótól jobbra áll, és imádkozik. Ő vérpiros köpenyt visel, amire életfa és oroszlán motívum lett hímezve. A hagyományos modellálás, a dekoratív részletek hangsúlyozása konstantinápolyi kapcsolatokat feltételez. A mély színek, a realista megjelenítés, az elegáns ecsetkezelés azonban a bolgár hagyományokhoz köti a festményeket. A színek nem csupán attraktív funkciót töltenek be, hanem az intimitás érzését keltik.

Pliszka, Bolgár Nagy Bazilika: A bolgár Pliszka városa az I. Bolgár Birodalom (7.–9. század) fővárosaként szolgált, és Cirill és Metód munkásságának fő színtere is volt. Pliszka rangjához méltóan érseki palotával és a korszak leghatalmasabb délkelet-európai templomával dicsekedhetett, amelyet később „Bolgár Nagy Bazilika” névvel illettek. A

20. ábra: Pliszka, Bolgár Nagy Bazilika fennmaradt restaurált részei

város 865-ben lett kereszténnyé és a bazilikát nem sokkal ezt követően, 870–875 között Borisz herceg emelte, s később maga is szerzetesként működött itt.

A korszak hagyományaitól eltérően az épületet nem a konstantinápolyi építészet, hanem a római ókeresztény háromhajós bazilikák inspirálták. (A bazilika eredeti jelentésében erre az ókeresztény háromhajós, átriumos formára utal.) A templom száz méter hosszan nyúlt el és három hajója együttesen harminc méter széles volt. A főhajó apszisa kívül sokszögű (poligonális), belül félköríves alaprajzú volt. A falazásban téglák és kőoszlopok váltakoztak. Az épület főtömegét átrium előzte meg, amely a források szerint óriási oszlopcsarnokával és öt bejáratával már előrevetítette a templom monumentalitását. A hívők az átriumból érkezhettek a narthexbe, majd a belső térbe. Az alkotást belül váltakozó támaszállással tagolták, amelyet pillérek és oszlopok együttese épített fel. Az egyházi épületet fürdő, nekropolisz, palota és kisebb templomok vették körbe. A bazilikáról azonban mára csak ásatási eredményekből, krónikákból és megmaradt épületrészekből van képünk.

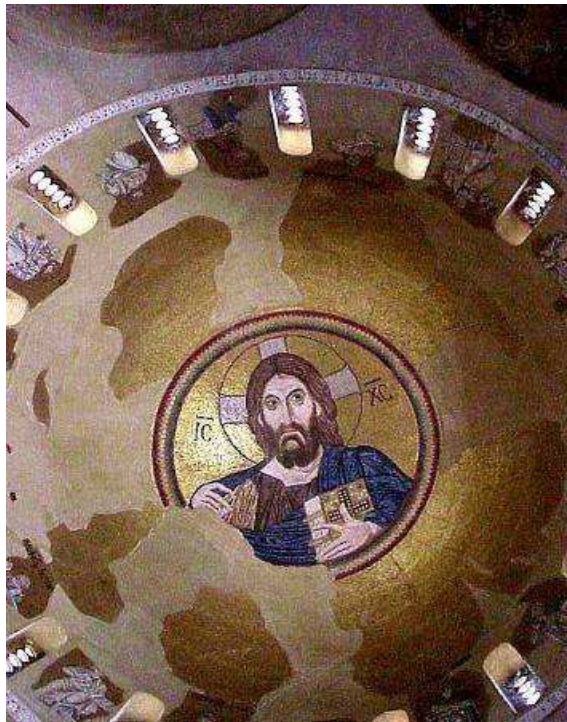
Dafni, Kolostor: Az Athén közeli Dafniban már a 6. században szerzetestelep működött, amelynek négyzet alaprajzú falai mentén lakószárnyak és védelmi tornyok álltak. Ezt az egységet a Komnénosz-dinasztia idején, 1080 körül történő felújítás során meghagyták, belül viszont új kolostoregyüttest építettek ki. A templom déli szakaszához kerengőt idéző épületrész csatlakozik, ahol könyvtár, és lakócellák kaptak helyet. A templomhoz külső (exonarthex) és belső (endonarthex) előcsarnok vezet, mindkettő háromszakaszos és emeletes. A kolostori imahely görögkereszties formájával kilencosztagú tér, a mellékhajók azonban a megszokottól eltérően nem galériásak. A sarokszakaszokban négy kápolna áll. A

21. ábra: Dafni, kolostor

középtér felett nyolc pillérrel alátámasztott nyolcszöges dob tartja a hatalmas félgömbkupolát.

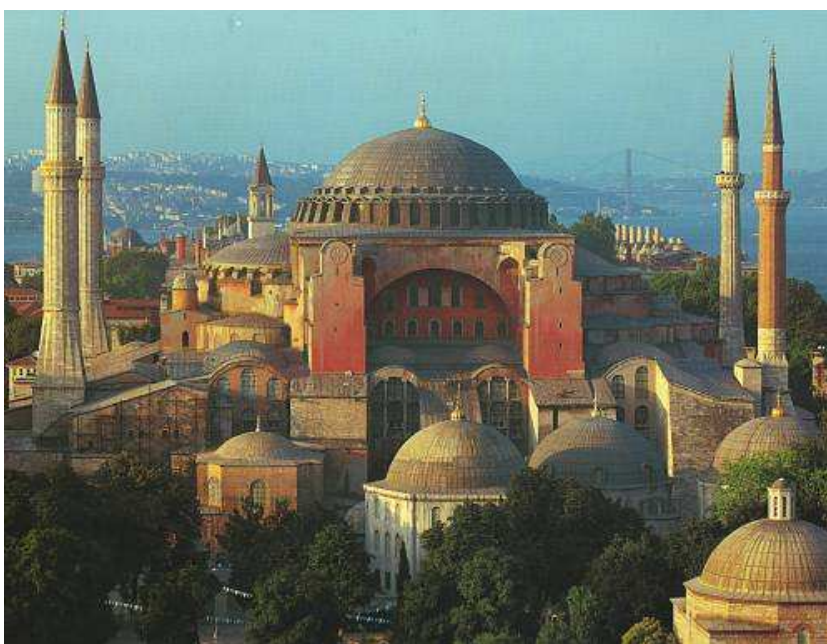
Nevezetes a templom mozaikművészeti együttese, amely az Újszövetség jeleneteit mutatja be. A kupolában a hagyományokhoz hűen arany háttér előtt a Világbíró Krisztus medalionos formában látható, az ablakok közötti szabad területen pedig próféták alakjai tűnnek fel. A Pantokrátor félelmetes szigorúságát és hatalmát hangsúlyozza a kezében

22. ábra: Dafni, kolostortemplom kupolájának Pantokrátor ábrázolása

tartott vaskos Biblia, a domináns, sötétkék öltözet és a kerekre nyitott szemek, valamint az erős, rajzos arcvonások. A boltozatot Krisztus gyermekkorával kapcsolatos jelenetek fedik, amelyek esetében a feltehetően helyi művész szuggesztivitásra és precizításra törekedett megalkotásukkor. A főapszis Istenszülő Máriáját és gyermek Krisztusát arkangyalok övezik. Nevezetes továbbá a belső narthex déli szakaszában látható „Mária bemutatása” jelenet, amelyen konstantinápolyi mester dolgozhatott és ő realiztikus módon festette meg Mária szüleit, Annát és Joachimot.

Isztambul, Hagia Sophia: 532-ben Jusztinianusz (527–565) hatalma ellen szerveződött a Nika-lázadás, a felkelés leverésének jelképeként, a győzelem szimbólumaként építette Jusztinianusz a Hagia Sophiát. Trallészi Anthémiosz és a Milétoszi Iszidorusz tervei alapján 532 és 537 között épült fel a bazilika.

23. ábra: Isztambul, Hagia Sophia

A templom a hosszanti és a központos tételrendezésnek a sajátos ötvöződése. A belső térbe az átriumon keresztül, és a külső és a belső narthexen áthaladva juthatunk. A négyzetes teret minden sarkánál félköríves szakaszokkal növelték meg. A főteret az északi és a déli oldalon *empóriumos* mellékhajóval egészítették ki. A központi tér sarokpontjain egy-egy hatalmas *pillér* emelkedik, mely kívülről is jól érzékelhető. Ez a négy főpillér tartja az óriási kupolát. A harminchárom méter átmérőjű, ötvenhat méter magas kupolát negyven ablak bontja meg. Jusztinianusz császár történetírója, Prokopiosz szerint a fényáradat következtében olyan, mintha a kupola „aranyláncon függne”, mintha a mennyet jelenítené meg. Minden térelem a négy tartópillér, és pendentíves támszerkezet, a mellékhajók elhelyezése is a főkupolát hangsúlyozza.

A belső felületek zöld és fehér márványborításúak, az egykori mozaikok elpusztultak, ma csupán a lila porfiroszlopok és arany mozaikdíszítés látható. A bejáratoknál és a galériában azonban még éppen megmaradtak a 10–11. századi mozaikok, például az a

„trónoló Istenanya ölében kis Jézussal” mozaik, amelyen a főszereplők Nagy Konstantint és

24. ábra: Isztambul, Hagia Sophia, kupola

Jusztinianuszt fogadják. Jusztinianusz a Hagia Sophia modelljét tartja a kezében és ezt ajánlja fel, míg Konstantinnál Konstantinápoly városának mása látható.

1453-ban a törökök a templomot mecsetté alakították, így négy minarettel bővítették és Mimar Szinán építette át, ma az épület Ayasofya múzeumként ismeretes.

Meteórák, Kolostorok: Thesszália északnyugati részén a 14. században alakultak első kisebb szerzetesközösségeikkel a Meteóra kolostorok. Ezen elnevezést leginkább a „magasban lebegő kolostorok”-ra lehetne fordítani, mivel a komplexumok alaktalan különálló sziklacsúcsok tetején háromszáz méter magasan tornyosulnak. Az athoszi remete, Athanasziosz lesz a rendi életmód meghatározója a 14. század közepén.

Az athoszi hatás nemcsak a szabályzás milyenségén, de a kolostoregyüttesek kialakításában is nyomon követhető, különösen a 16. századi újjáépítések alatt. A Megiste Lavra esetében például a négyzetes tér közepén áll a főtemplom. Az athoszi példákhoz hasonlóan itt is visszaköszön a háromkaréjos kupolás szentélyforma, amelyet a helyi hagyományokhoz híven csegelyes kupola fed. Az épület freskói egykorúak lehetnek az újjáalakított kolostorral. A templom egyik festészeti remeke az egyik vakablakon és annak környezetében futó freskó, amely ábrázolása szerint a díszes hatalmas fatrónuson a bíraskodó, sátáni kígyót taposó Krisztus ül. A Világbíró mögött angyalok állnak és Evangélista Szent János, illetve Mária alakja fordul az irányába. A falfestmény bár kissé ügyetlenül, de a területen újszerűen alkalmazza a reneszánsz perspektivikus vívmányait és átveszi annak realiztikus, életszerű ábrázolásmódját.

A kolostorok falait kőből, karzatait fából építették és cseréptetővel, belül pedig mennyezettel fedték őket. Az épületeket kezdetben hegyi meredek utakon, vagy téllétrán keresztül közelítették meg. A fénykor idején huszonnégy, ma öt rendház működik. A templomok falait egyöntetűen freskókkal díszítették, leghíresebbjei a pokol és a mártírok jeleneteit ábrázolják.

25. ábra: Meteórák, Roussanou kolostor

Mileseva, „Mi Urunk felemelkedése” kolostortemplom: 1234-ben Milesevában egy folyóvölgy mentén alapított Nemanja László ortodox kolostort. Két évvel később a bolgár Trnovából elhozatta Szent Száva püspök hamvait és a kolostor templomában helyezte el. 1236-ban már állott a görögkereszt alaprajzú épület, amelyet előcsarnok vezet be és három félköríves apszis zár le. A tér közepén árkádokkal áttört, fényárban úszó kupola emelkedik felette. Az építők a Raska iskola mesterei voltak és a szerzetesek „Mi Urunk felemelkedése” elnevezéssel illették a templomot.

A freskók az 1230-as évek második felében készültek és érdemes történeti szempontból közülük kiemelni a narthex darabjait. A belső előcsarnok díszítése szerint az alsó sávban neves szentek és szerzetesek sorakoznak, s a felette futó képeken Krisztus földi élete elevenedik meg. Például a bíraskodó, trónoló Krisztus festményen a főalak elébe Mária és az alapító László járul. Utóbbinak azonban a festmény keletkezésekor hercegi rangja volt, de a freskón már koronát visel, amit ebből következően csak utólag festhettek rá. Alakja megfestésében klasszicizáló, konstantinápolyi szemlélet érvényesül. Szintén a narthexben az Utolsó Ítélet szín mellett megjelenik a Nemanja család több tagja is, így István, Simon szerzetes alakjában, a püspök Szent Száva, és az első megkoronázott helyi király, a szintén Nemanja István.

**26. ábra: Mileseva, „Mi Urunk felemelkedése” kolostortemplom,
Kenetvivő asszonyok freskó angyal alakja**

A freskókat Teodorosz, Gregiosz, Demetriosz konstantinápolyi mesterek készítették. Teodorosz munkáihoz tartozott a bizánci és a helyi szentek alakjainak ábrázolása, a prófétákat, a krisztológiai jeleneteket pedig Gregiosz, és Demetriosz mester festette. A „Kenetvivő asszonyok” freskó azt a pillanatot örökíti meg, amikor Mária és Mária Magdolna megérkeznek Krisztus sírjához, és egy angyal várja őket. A freskón az asszonyok igen éltszerűek, színvilágukban az itáliai festéssel rokoníthatóak. Az angyal alakja viszont merevebb, bizánci arctípust és modellálást követ.

Moraca, Szent Szűz elszenderedése monostortemplom: Nemanja István 1251 és 1252 között építtette a moracai kolostort. Montenegró neves kolostorának fő értéke a 13. századi Szent Szűz elszenderedése templom. Az egyhajós épület nyugaton narthexszel bővített, keleten hagyományosan apszissal zárul, a kereszthajó és főhajó négyezete felett pedig a kupola emelkedik. Vagyis az épület a görög ortodox liturgiához igazodik. Bizonyos tekintetben a nyugati hagyományok, a román építészet sajátosságai is érvényre jutnak, például a félköríves ablakok alkalmazásában, a kapu timpanonos megoldásában, vagy a templom kívülről additívnak tűnő jellegében.

A freskók egy része a 13. századból maradt fenn. A szentély három falának tizenegy monumentális hatású jelenetében Éliás próféta élete elevenedik meg, egészen a születésétől a mennybemenetelig. A keleti falon „Szűz Mária Krisztussal”, „Angyali üdvözlet” és „Deézis” kompozíciók kaptak helyet. Ezek a freskók a szerbiai középkori festészet mintapéldáinak is tekinthetők. Az ismeretlen festők helyi születésűek, mindannyian monumentalásra, harmóniára törekedtek, de az egyéni stílusokat is láttatják. A figurák expresszív, a színvilágban a hideg tónusok uralkodnak, például „Éliás a sivatagban” és

27. ábra: Moraca, Szent Szűz elszenderedése monostortemplom

„Éliás a zarefási özvegnél” című jelenetknél. A bejárati kapu feletti „Szűz Mária a kis Jézussal és két angyallal” című kép keletkezése is erre az időszakra datálható.

Nerezi, Panteleimon templom: A keleti kereszténység gyógyító- és mártírszentjének, Szent Panteleimonnak emeltek kolostort Nereziben, a 12. század második felében. A fallal védett komplexum közepén áll a görögkeresztes alapterű, narthexszel ellátott, kupolaborítású templom, amelynek három hajóját belül félköríves apszisok zárják. Az építkezés elrendelése Alexiosz Komnénosz nevéhez fűződik, aki a díszítéshez konstantinápolyi festőket alkalmazott. A 12. század második felében készültek az alkotások, amelyek kortársai között a legszebbnek tekinthetők egész Macedóniában. A freskók a Komnénosz-dinasztia uralkodásának utolsó szakaszában kibontakozó fővárosi, új stílusú művészetet képviselik. A templom festészeti programja egy emberközpontú szemléletmódot követ, ez mind a tematikában, mint a kompozíciós megoldásokban érvényesül. A Krisztus halálával kapcsolatos témakör ábrázolásában minden emocionális pillanat hangsúlyt nyer, a festmények részletesek, a keresztény tanítás szempontjából kevésbé jelentős személyek is főszereplővé avasznak. Az emberek megjelenítésében újszerű a könnyed, laza ecsetvonások alkalmazása, az érzelmdús arcmimika kiemelése, az alakok egyénítése, valamint a plasztikus megformálás.

A bizánci hagyományokhoz hűen az apszis falain az *Eucharisztia* jelenete, az Áldozás kompozíció és nagyszabású evangélikus ciklus található. Az oldalhajókon Mária életének eseményei és Krisztus passziójának és halálának jelenetei sorakoznak. Utóbbi ciklus legegységesebb és legérzelmesebb darabja a „Krisztus siratása”, amely a bizánci ikonográfiában ekkor még nem volt bevett ábrázolás, a Keresztlevétel és Sirbatétel annál inkább. A

28. ábra: Nerezi Panteleimon templom, „Krisztus siratása” freskó

„Siratás”-on Mária, Nikodémosz, János, Arimetiai József vesznek részt. A halott testet Mária a kezében tartja, magához szorítja, könnyezve csókolja meg fia arcát. A fiatal János óvatosan emeli fel Krisztus bal kezét, Nikodémusz és Arimetiai János pedig a lábait csókolja. A konstantinápolyi mesterek átélhetővé, drámaivá tették a jelenetet, érezni az alakok belső szomorúságát és finom fájdmát továbbá, hogy minden szereplőnek közvetlen, meghitt viszonya van a halott Krisztussal. A gyász csöndes drámai megjelenítése az antik festői előképeket idézi, de már a gótikus emberideált is magában hordozza. A téma későbbi népszerűsége nyomon követhető a makedón freskók körében, így Kurbinovóban és Kastoriában is.

Ohrid, Szent Kelemen templom: Az ohridi Szent Kelemen templom építészeti és festészeti megvalósításán túl érdemes külön ismertetni a sajátos építéstörténetét is. A templomot eredetileg Nagy Boldogasszony tiszteletére szánták, ez az elnevezés mai napig használatos, különösen tudományos körökben. A korábban Szent Kelemen nevet viselő épület szintén az Ohrid „feletti” hegy magaslatán állott, azonban ezt a 15. század végén a törökök elpusztították. Az alapozás megmaradt, és helyére emelték a Szent Panteleimon katedrális. A szláv tanító szent, Kelemen csontjainak maradványait a török romboláskor áthelyezték a Nagy Boldogasszony templomba. Ugyanekkor alakították át mecsetté a helyi Szent Szófia bazilikát is, így az kikerült az érsekség irányítása alól. A Szent Kelemen templomot az érsek az autokefál egyház „főszékesegyházává” tette. E változások tekintetében az épülethez felújított érseki palota csatlakozott.

Az épület későbbi funkciójához képest nem elég monumentális. Az alaprajz szerint a tér egy négyzetbe írható narthexre és egy görögkeresztes központi térre bontható fel. A kupolatömeg több négyzetes, szintenként emelkedő tambúrból épül fel, amelyet maga a kupola koronáz. Ez az együttes és a külső, sík alaptömeg a templom harmonikus, összefüggő voltát hangsúlyozza.

A Szent Kelemen templom freskói 1295-re készültek el és a terület a Palaeologosz reneszánsz festészetének a legkiválóbb és legmeghatározóbb emlékei. A díszítés Mihail és Eutihije mesterekhez köthető, akik festésmódja és stílusa az elkövetkező negyedszázadra

követendő példát jelentett a makedón és szerb területeken. A kupola közepén festett angyalok kíséretében hagyományos Pantokrátor ábrázolás tűnik fel. A dóm tambúrján és az

29. ábra: Ohrid, Szent Kelemen templom, belső tér

ezt övező falakon krisztológiai témák uralkodnak. A Passió legtipikusabb ábrázolásain túl, az Eucharisztia szimbólumai és liturgiája elevenedik meg. Az északi falon „Krisztus siratása” látható, a nerezi-i képek rokona. Ez a realista benyomású kompozíció is gyökeresen eltér a megszokottól, a középkori, élettelen bizánci ábrázolásoktól. A festmény erős kontúrozása, mozgalmassága, ragyogó színvilága és stílusa leginkább a másfél évszázaddal később megjelenő reneszánsz művekhez hasonlítható.

Érdeemes külön figyelmet szentelni a narthex festményeinek, amelyet elsősorban Szűz Mária előéletének szenteltek. Ez a téma teljesen új a bizánci művészetben és mintateremtő a Palaeologosz reneszánsz freskófestészetében is. Újdonságát annak köszönheti, hogy az említett mesterek a program megalkotásakor apokrif szöveghez nyúltak. Ilyen jelenet, például Szűz Mária és József esküvője, amelyen Mária fejmérete sokkal kisebb Józseféhez képest, ez a megoldás arra utal, hogy Mária József hitvese.

Ohrid, Szent Bölcsesség templom: A 10. vagy a 11. században épült ohridi Szent Bölcsesség templom a bazilika-szerkezetet követve egy széles és hosszúra nyúló főhajóhoz csatlakozik. Az egy-egy mellékhajót félköríves árkádsor és fent galéria választja szét. Utóbbi hajók félköríves apszissal záródnak. A főhajó szentélyének is ilyen a zárása, fedése azonban egy sokszögű kupola. Az épületet galériás narthex vezet be. A 10. század végére Ohrid lett a Bizánci Birodalom nyugati területének érseki székhelye, ehhez a tisztséghez méltóan épülhetett Ohrid legnagyobb temploma. Az egy századdal későbbi festészeti ciklus ugyanakkor az építés későbbi datálást bizonyíthatja. Mégis valószínű, hogy a 11. század közepén a katedrális már készen állott és a díszítést ekkor kezdték meg. Ezen makedón freskóegyüttes a templom valódi értéke, amely különleges ikonográfiai programját a kor egyik legtanultabb embereként számon tartott Leó érsek (1037–1056) határozta meg.

30. ábra: Ohrid, Szent Bölcsesség temploma

Az épületet a 15. század második felében dzsámiként használták és belül levakolták, így ez a festékréteg védte meg a bizánci képegyüttest a pusztulástól. Az apszisban egy idősebb mester munkája, a bizánci ikonográfiához hűen az Istenszülő látható. Mária egy gazdagon díszített trónuson ül és kezében mandorla alakú pajzsot tart, amelyen Jézus jelenik meg, ő ugyan az ábrázoláson még gyermek, de már Világbíróként ítélkezik. Az apszis ablakainál más festőmester kezéhez kötődő „Eucharisztia” ciklusa látható. A ciklus közepén „Az apostolok áldozása” látható, amelyen Krisztus cibórium és két angyal alatt, az őt körbevevő hat-hat apostolnak osztja a kenyeret. Az Áldozás jelenete a bizánci ikonográfia egyik legnépszerűbb témája, a típuspélda az a kortárs mű a kijevi Szent Szófia székesegyház apszisában, amely az ohridi freskó mesterét is inspirálhatta. A szentély északi oldalán az áldozástól független témában, két ortodox szent is helyet kap, Szent Bazil és külön Szent Szófia, aki a konstantinápolyi érseknek, Krizosztomi Szent Jánosnak jelenik meg álmában. A szent asszony alakja Pallasz Athéné ókori ábrázolásait idézi. A freskók archaikus felépítése, az alakok masszív, leegyszerűsített formái egyértelműen bizonyítják az elhatárolódást a konstantinápolyi művészettől.

Porecs, Eufráziusz székesegyház: A porecsi Szent Eufráziusz székesegyház elődje a 4. század második feléből származó Szent Maurus tiszteletére emelt bazilika volt. A korábbi épületnek az emlékét őrzi az új bazilika belső udvarán látható padlómozaik. A díszítés egyik

31. ábra: Porecs, Eufráziusz székesegyház, főhajó

eleme a halmotívum, amely Krisztusra utaló szimbólumként terjedt el az ókeresztény művészetben, különösen a 300-as években. A jelenlegi székesegyházat 553-ban emelték háromhajós megoldással, és a templom két mellékhajója keskenyebb és alacsonyabb. A három hajót apszisok zárják, a főtérhez narthex és oktagonális keresztelőkápolna csatlakozik. A hajókat 18 elegáns görög márványarkádsor választja el. Az árkádok oszlopfejezetei bizánci típust követnek, elsősorban a nyugati, ravennai példát, ennek megfelelően a fejezeteken növényi ornamentek és állatalakok jelennek meg és mindegyik magába foglalja Szent Eufráziusz kőmonogramját is. Ezen túl a székesegyház különlegessége a mozaikdíszítése, amely a balkáni mintáktól eltérően nem a fővárosi stílushoz igazodik, hiszen a kora-bizánci periódus terméke, hanem a ravennai stílus hatásáról árulkodik. A mozaikos ikonográfiai rendszer főszereplője Krisztus, akinek a szentélyben elfoglalt helyét vizsgáljuk meg. Az apszis előtt futó diadalíven felül Krisztus alakja jelenik meg a tizenkét tanítvány társaságában, akik hat-hat fős csoportokként veszik őt körbe. A béma belső ívén megismétlődik a krisztusi motívum, mivel Isten báránya szimbolizálja őt, a tizenkét portréfigura ez esetben viszont női mártírokhöz kapcsolódik. Az említett két Krisztus-ábrázolással merőleges vonalban az apszis szentélyboltozatán szintén feltűnik Jézus alakja. A gyermeket Mária tartja az ölében, őket angyalok és szentek, például Szent Eufráziusz öleli körbe. A mennyei trónus felett az Atyaisten és a Szentlélek alakjának képe lebeg. Így az apszis ábrázolása a Szentháromságra, és Krisztus isteni természetére, ugyanakkor Jézus megismétlődött hármasként az Ő földi megtestesülésére és tanítói szerepére utal. A szentélyboltozat trónoló Istenszülő képe az egyik legkorábbi a kora-keresztény bizánci bazilikák közül.

A szentélyben található az a 13. századi márvány cibórium, amely kialakításában azonban nem a keleti, például kijevi mintákhoz kötődik, hanem szintén olasz, de észak-itáliai

példák nyomán született meg. A cibórium félköríves oldalainak nyugati részén az Angyali üdvözlés mozaikja látható, amely utalás a szentély középső sávjának Annunciáció ábrázolására.

Rila, Kolostor: Ivan Rilszki, vagyis Rilai Szent János a 10. században remeteként a Rila-hegységben kolostort alapított, amely az évszázadok során a bolgár ortodox egyház legnépszerűbb kegyhelye lett Délnyugat-Bulgáriában. A legenda szerint János ereklyéi gyógyították meg a betegségéből I. Mánuel bizánci császárt (1143–1180) is.

32. ábra: Rila, kolostor, Hreljo-torony

A rendház alaprajza a bizánci hatású balkáni kolostorok rendezési elvéhez igazodik. Nagyméretű udvarán áll a templom és a Hreljo-torony, utóbbi a kolostor legrégebbi épülete. A tornyot 1335-ben emelték, a helyi kiskirály, Dusan István húzatta fel a védelem megerősítése miatt. A torony belső freskódíszítésén népies elemek uralkodnak, például falusi körtáncok jelenete. A torony mellé épült ekkor egy kisebb templom.

A kolostor a 12–14. században élte első virágkorát, amikor a cár adományait élvezte. A kolostor a 15. század kezdetén elvesztette önállóságát, 1466-ban azonban újjáéledt. Szent János ereklyéit 1469-ben ismételtlen idehozták Trnovából, s ezzel a momentummal zarándokok ezreit vonzotta magához a kultuszhely. A kolostor a bolgár vallási kultúra abszolút központjává vált, sőt szultáni védelmet is élvezett. 1491-ben a kolostort újradekoráltatták egy ikonfestő csoporttal, de ennek emlékét csupán a Hreljo-torony freskói őrzik.

33. ábra: Sopočani, Monostortemplom

Sopočani, Monostortemplom: A szerb sopočani-i monostortemplom a freskófestészetéről nevezetes. I. Uroš 1265-ben alapította a templomot. A monostor főtemploma háromhajós, és narthexes. Később, a 14–15. században külső narthexet, illetve harangtornyot is kapott. A főhajó szentélyhez eső végét tambúron nyugvó félgömbkupola fedi.

A külső narthex freskói a korszak ikonográfiai változásait is magukban hordozzák, vagyis új témákat ábrázolnak, így például Krisztus gyógyításait. A belső narthex freskói esetében az újdonság, hogy József történetét és a hét egyetemes zsinatot is megjelenítették. A belső központi tér legismertebb képe a Szűz elszenderedése kompozíció, amelyen az apostolok az Istenszülőt veszik körbe. Az apostolok az ókori filozófusok ábrázolásait idézik, Mária halála felett pedig közvetlenül Mária mennybemenetele látható.

A kompozíciók dinamikusak és magasztosak, jellegzetes a színkezelésük. A kolorithasználat elsősorban az okkerre, a kékre, a bíborra és a zöldre épült. Egy látványos, fenséges, monumentális ciklus készült el, amely teljes egészében a bizánci tradíciókra épített.

Studencia, Kolostor: A studenicai szerb kolostort II. Stefan alapította 1190-ben. A védelmi falakkal körbebástyázott rendház főtemplomát az Istenanya tiszteletére szentelték fel. A templom jellegzetes görögkereszt-alaprajzot követ, azt kupolás megoldással ötvözi. A kolostortemplom festményciklusai és a térrendezése is a keleti felfogáshoz igazodik. Külső falait fehéres-sárgás és szürke márványberakás alkotja, kapuzatai mívés díszítésűek, a kerettagozatok összhatása román (itáliai-dalmát) jellegű. A külső térszerkezet képe alapján egy hosszanti elrendezésű bazilikára emlékeztet.

A kolostortemplom freskóit 1208 és 1209 között Nemanja István (1151–1196) fia, Szent Száva, zicai érsek rendelte meg. Szent Száva donációjának oka édesapja csontjainak idehozatala volt. Az Athosz-hegyről induló Studenicába érkező ereklyevitel története több képen elevenedik meg.

34. ábra: Studenica, Kolostor, „Keresztrefeszítés” freskó

A „Keresztrefeszítés” kompozíción a közép-bizánci kor felfogása érvényesül. A keresztrefeszített, már halott Jézus szeme csukott, feje előrebukik, sebeiből vér és víz folyik. A kép a képrombolók álláspontjához igazodik, vagyis a mester az említett módon Krisztus emberi természetét hangsúlyozza, a teljes passiót, fájdalmat érzékelteti.

Sztirisz, Boldog Lukács kolostor: A sztírísi Hosziosz Lukasz görög kolostor a nevét nem az evangélistáról, hanem a helyi gyógyítóról, Boldog Lukácsról kapta. 961-ben, az ő remetesége idején II. Romanosz császár alapítja a hegyoldali kolostort ott, ahol pár évtizeddel korábban már Szent Borbálának kápolnát szenteltek. A szerzetesi komplexum magja a keleti és a konstantinápolyi stílus átvételével a kétrétegű térhatárolásra törekszik, így egy kettős templomról beszélhetünk. A kisebbik, az északi templom a konstantinápolyi mintát követve négyzetes alaprajzú, görögkeresztes térrel. A középső négyzete felett kupola nyugszik. Előcsarnokának déli végéből nyílik az átjárát a nagytemplomba. A nagytemplom egy kilencosztású, kupolával borított tér, melyet három oldalról emeletes mellékhajók fognak közre. A szerkezet a sírtemplomokra utal, nem véletlenül, mivel a Szent Borbála kápolnát idővel sírhelyé alakították. A főépület nyugati oldalán találjuk a megszokott háromnyílásos narthexet.

A 11. század közepén a kettős templom mozaikdíszítést kapott. A narthex kiemelkedő alkotásai közé soroljuk azt a krisztológiai jelenetet, amely szokatlan az előcsarnokok belső díszítésének korabeli történetében. A „Lábmosás” története a kompozíció megoldásában izgalmas, a testek merev, grafikus ábrázolásának bizánci hagyományától eltérően Krisztus a lábmosás közben szinte kígyószerű, plaszticizáló hatású testtel hajlik meg. Ez a központi motívum nemcsak, hogy dinamikussá teszi a kompozíciót, de kiegyensúlyozza a bal oldal sűrű tömegét, az egymás mellett szorosan felsorakozó tizenkét tanítvány együttesét. Az előcsarnokból a főhajó irányába vezető bejárat mozaikja pedig már a Világmindenség

35. ábra: Sztirisz, Boldog Lukács kolostortemplom

Krisztusát ábrázolja. A Keresztrefeszített Jézust a Kozmosz szimbólumai ölelik körbe. A görögkeresztes tér kupolájának Pantokratora is kíséretet kap, angyalok mennyei serege között bíraskodik. A belső teret *keresztológiai* témák mellett Mária ciklusok egészítik ki. A mozaikok arcképei között a névadó Boldog Lukács is fellelhető, akinek a sírja az épülethez jobbról csatlakozik. A sztírishi mozaikok mesterei klasszicizáló módon, archaikusabb megformálással dolgoztak.

Vizsgált építészeti emlékek a bizánci korszakból

Jelmagyarázat

- † Székesegyház
- † Templom
- △ Kolostor

Mérei András 2009